

Рецензії

**[РЕЦ.]: КОСМИНА В.Г. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ
[МОНОГРАФІЯ]. – ЗАПОРІЖЖЯ, 2011. – 310 С.**

Перш, ніж перейти до розгляду змісту монографії В.Г.Космини, вважаю за потрібне окреслити становище, в якому перебуває сучасна історіографія, особливо пострадянська. Усі, хто розпочинав свій творчий шлях в історичній науці в СРСР доперебудовних часів, добре пам'ятають, що умовою публікації наукової праці, передусім з історії XIX–XX ст., була її відповідність «марксистсько-ленінській теорії всесвітньо-історичного процесу», що визнавалася правлячим режимом «єдиним науковим ученням». Мало хто з істориків заглиблювався в цю теорію. Та й сама вона ніколи не була викладена авторами в усій своїй цілісності й повноті, а скоріше моделювалася радянськими філософами шляхом з'єднання висловлювань «класиків», взятих із багатьох їхніх праць. «Правилом хорошого тону» для науковців вважалося навести кілька цитат із творів К.Маркса або В.Леніна чи з документів нещодавнього з'їзду КПРС й цим засвідчити лояльність до теорії (це називалося «марксистсько-ленінською теоретичною основою дослідження»), навіть якщо предмет і зміст конкретного дослідження мало перетиналися з нею. Утім, свою справу робили поняттєво-категоріальний апарат наукових праць, усталені в науковій літературі, системі освіти, засобах масової інформації термінологія та лексичні штампи, які вже самі по собі мали цілком певне смислове наповнення, узгоджене з комуністичною ідеологією. Інші ж, немарксистські, теорії та дослідження зарубіжних учених, якщо й згадувалися, то переважно під рубрикою «критика буржуазних фальсифікацій історії».

Панування однієї філософсько-історичної (історіософської) теорії створювало до певної міри «тепличі» умови для дослідників. Не було потреби в рефлексіях з приводу теоретико-методологічних підходів до досліджень. Фактичний матеріал і без того «успішно» вкладався в офіційно встановлені теоретичні схеми, в загальних рисах відомі і авторам, і читачам ще зі шкільної парти. Філософи й методологи доводили, що факт тільки тоді стає науковим, коли він висвітлений «зсередини» теорією. З іншого боку, згідно з принципом «практика – критерій істини» сам факт Жовтневої революції 1917 р. і тривале існування комуністичних режимів в СРСР та інших країнах поставали начебто доказами на підтвердження науковості «марксистсько-ленінської теорії». Але стрижневою ідеєю цієї теорії була все-таки не суперечлива «практика комуністичного будівництва», що в багатьох відношеннях являла собою злочинний експеримент над суспільством, а майбутня кінцева мета – досягнення утопії комунізму. Вона й створювала точку відліку для опису всього історичного процесу та його «етапів» («суспільно-економічних формацій»), надання йому сенсу, формування критеріїв його аналізу, включаючи добирання «значущих» фактів. Тому не є випадковим, що коли ця ідея розтанула як марево, а комуністичні режими втратили історичну перспективу й фактично самоліквідувалися, залишивши по собі пам'ять про багатомільйонні жертви, то зруйнувалися й основи для відповідного бачення всесвітньої історії та для трактування зазначеної теорії як «єдиної наукової».

Проте з відмовою від «марксистсько-ленінської» теорії методологічна «драма» для вітчизняної, як і всієї пострадянської, історіографії не закінчилась. Настійливий пошук нових і надійних теоретико-методологічних засад історичних досліджень привів до різнобічного й зацікавленого осмислення та переосмислення всього досвіду зарубіжної історіографії та історіософії, накопиченого впродовж XIX–XX століть. І що ж виявилось? У світовій історіографії протягом останніх двох століть виникали, розвивалися і сходили з арени найрізноманітніші історичні школи, що випробували великий арсенал дослідницьких методів і методик, але так і не спромоглися сформувати якусь загальноновизнану парадигму історичної науки і навіть закріпити за історією статус науки. Паралельно з цим створювалися, у т.ч. професійними істориками, численні соціально-філософські та культурно-філософські теорії всесвітньої історії, які, кожна по-своєму, інтерпретували і «зв'язували» між собою історичні факти, викликали великий читацький інтерес, але водночас мало впливали на практику і методологію власне історичних досліджень. Це можна стверджувати й стосовно знаменитих цивілізаційних теорій М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі, які враховували всю сукупність відомих на той час фактів історії з усіх сфер суспільного життя, але впровадити які в практику конкретних історичних досліджень так і не вдалося. Очевидно, не випадково широко задекларований у пострадянській історіографії цивілізаційний підхід не вилився у створення справжніх історико-цивілізаційних досліджень. Більше того, в останні два десятиліття зарубіжні історіографічні школи зробили помітні кроки в бік мікроісторії, подалі від макроісторичних описів, що

залишаються поприщем філософії історії. Отже, можна зробити попередній висновок, що давно існує й сьогодні все більше поглиблюється своєрідна методологічна «прірва» між узагальнюючими філософськими теоріями історії та конкретикою історичних досліджень. Таке становище вітчизняні й зарубіжні історики характеризують одним поняттям: «криза історичної науки».

У зв'язку з цим особливого значення набуває проведення В.Г.Косминою дослідження проблем методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Відразу ж хочу звернути увагу на те, що воно здійснене не з позицій філософії історії, де ця проблематика піднімалась неодноразово, а з позицій якраз методології історичної науки, в рамках якої вона залишалась невивченою. Уже це робить монографію новаторською як за змістом охоплених нею проблем, так і за досягнутими результатами.

У «Передмові» до монографії автор указує на існуючі складнощі з упровадженням цивілізаційного підходу в практику історичних досліджень і висуває достатньо амбітну мету «на основі аналізу концепцій цивілізаційного розвитку людства, висунутих історіософською думкою, та узагальнення й критичного переосмислення методологічних надбань історичної й інших соціально-гуманітарних наук розробити дієву для сьогоднішньої методологію цивілізаційного аналізу історичного процесу» (с. 11).

У першій главі, яка називається «Методологічні проблеми цивілізаційного дослідження всесвітньої історії у «великих теоріях цивілізацій» XIX–XX ст.», проаналізовані «класичні» цивілізаційні теорії М.Данилевського, О.Шпенглера і А.Тойнбі з погляду їх відповідності методологічним стандартам історичної науки. Доречно зауважити, що такий підхід до вказаних теорій у методології історії практикується вперше. Автор спирається на досягнення сучасних гуманітарних наук і досліджує ключові праці вказаних мислителів за основними напрямками семіотичного аналізу – синтактикою, семантикою та прагматикою. Він проводить фактичну деконструкцію текстів. Як відомо, метод деконструкції (Ж.Дерріда та ін.) зародився в надрах французької семіотики й використовується для «розбирання» монолітної будови літературних, філософських тощо творів та вивільнення в них різноманітних за походженням текстових смислів. В.Г.Космина ж застосовує цей метод для пошуку точок перетину тих чи тих аспектів цивілізаційних теорій із усталеною практикою історичних досліджень. Йому вдається з'ясувати, що кожна з названих теорій мала власні синтаксичну будову і прагматичні цілі, спиралась на різний за змістом фактографічний матеріал, пропонувала різні методи його впорядкування й використання в описах, причому такі, що нерідко зустрічаються й у працях власне історичних. Об'єднує ж ці теорії доволі схожа семантика. Вона заснована на «органіцистській» аналогії. Всесвітня історія мислиться тут як процес зародження, еволюції, співіснування та взаємодії, подібно до живих організмів, окремих соціокультурних спільнот, що називаються або культурами, або цивілізаціями. Саме ця семантика й центрує на собі весь виклад і пояснення фактографічного матеріалу. Якщо ж її, за правилом деконструкції, не брати до уваги, то зникає й будь-яка зв'язність теорій.

Автор цілком переконливо доводить, що теорії «класиків» цивілізацій та їх послідовників не виводились із аналізу історичних фактів та історичних джерел і встановлення між ними внутрішніх зв'язків. Навпаки, «їхні основні постулати вводились в опис ззовні як уже готові, зарані осмислені схеми, а фактографічний матеріал, іноді, як у А.Тойнбі, надзвичайно багатий та різноманітний, слугував скоріше для ілюстрації теорій» (с.55). Ці схеми впливали з філософського осмислення здобутків біології, традиційної німецької «органології», філософії життя тощо. Тож, хоча цей напрям філософського знання мав із традиційною історіографією один і той же об'єкт дослідження – історію людства, він навряд чи міг запропонувати їй якусь прийнятну методологію досліджень.

Чому так сталося? Якщо цивілізаційні теорії у XIX–XX ст. у своїх ключових, узагальнюючих положеннях так мало узгоджувалися з практикою й методологією історичних досліджень, то чи не криються причини такого становища в самій цій практиці та методології? Чи не свідчать труднощі з упровадженням цивілізаційного підходу в історіографію якраз про відсутність у історичній науці власних методологічних засобів виявлення зв'язності історичного процесу? Поставивши перед собою такі запитання, автор монографії переспрямовує вектор свого подальшого дослідження вглиб самої методології історії й докладно зупиняється на методологічних пошуках історичної науки у царині когерентного (зв'язного) опису всесвітньої історії. У другій главі – «Дослідження когерентності історичного процесу як загальнометодологічна проблема історичної науки XIX–XX ст.» – він аналізує напрями концептуального осмислення зв'язності історичного процесу й виявляє фундаментальні методологічні труднощі в цій царині, що простежуються й на базовому рівні – рівні історичних фактів та історичних джерел.

Слід зазначити, що в науковій літературі подібні труднощі якщо й піддавалися рефлексії, то зазвичай розглядалися як нездоланна перепона, свого роду «лиха доля» нашого «ремесла». Цю проблему прагнули не розв'язати, а «обійти збоку», звернувшись по допомогу, наприклад, до тієї ж філософії, осмислити її (а по суті – «зафарбувати») на філософський манір. В.Г.Космина прагне знайти її витоки. Він піддає критиці різні методологічні концепції, а особливу увагу звертає на впливову в історіографії історико-матеріалістичну формацийну теорію К.Маркса і Ф.Енгельса, відзначаючи її «логічну суперечливість, телеологічну спрямованість, матеріалістичну сумнівність, наукову непослідовність» (с. 63). Спільним же знаменником цих вад марксистської теорії виступає «нестиковка» в ній двох аспектів людської історії – «об'єктивного» і «суб'єктивного». Але відсутність якоїсь методології їх зв'язування властива й усім іншим теоріям. А без неї всякий «історичний синтез» виявляється, за влучним висловом А.Я.Гуревича, «синтезом палітурника» (с. 64).

Далі в монографії встановлюється, що це розмежування і протиставлення «суб'єктивного» й «об'єктивного» (суб'єкт-об'єктна дихотомія) корениться в самих витках філософії європейської науки. Сформульована в XVII ст. Р.Декартом концепція двох субстанцій – душевної й тілесної, з яких перша вивчає другу, заклала фундамент усього наступного триумфального розвитку наук, передусім природничих. Картезіанський дуалізм, що еволюціонував у протиставлення свідомості і матерії, суб'єкта і об'єкта, наскільки сприяв розвитку методології природознавства, настільки ж утруднював розвиток методології соціально-гуманітарних (історичних) наук, які мають справу з людською діяльністю, де в нероздільне ціле злиті суб'єктивне й об'єктивне. Саме тому, на думку В.Г.Космина, історичній науці впродовж XIX–XX ст. не вдалося визначити оптимальну методологію опису всесвітньої історії як когерентного процесу. Погляди на неї з позицій чи класичної раціональності, з акцентом на об'єктивності (матерії), чи некласичної раціональності, з акцентом на суб'єктивності (свідомості) весь час розвивались у руслі картезіанського дуалізму з його роздвоєнням людського світу, протиставленням об'єкта суб'єктові. А тому «породжували односторонність, частковість, а значить – до певної міри хибність в оцінках цілісної еволюції світу й людського суспільства» (с. 71).

Ця двоїстість особливо рельєфно відбилась на засадничих для історичної науки категоріях історичного факту та історичного джерела. Кожен професійний історик знає, наскільки складними є ці проблеми. Навколо спроб їх осмислення за два століття накопичена неосяжна література, а джерелознавство стало однією з провідних галузей історичного наукового знання. Але який же головний підсумок тривалого дослідження цих категорій? Він простий: історичний факт, як і історичне джерело, невичерпні! Але з цієї методологічної констатації невичерпності випливають не тільки необмежені можливості їх дослідження, що є безумовним «плюсом», а й такі ж необмежені можливості їх довільної інтерпретації, що вказує на її очевидний «мінус». Адже в такому разі розмиваються критерії строгої науковості, що підриває довіру до самої історичної науки.

В.Г.Космина спеціально простежує, як у рамках класичної й некласичної науки еволюціонувало трактування фактів і джерел. Історичний факт у класичному (передусім позитивістському) тлумаченні розглядався як окрема, самодостатня об'єктивна «річ». У результаті сам «історичний зміст» цих «речей» («атомів історії») нав'язувався їм зовні тими філософськими теоріями, на підставі яких вони зв'язувалися в певний історичний опис. У зв'язку з цим автор заострює увагу на тій обставині, що сама категорія «історичний факт» є внутрішньо суперечливою. Поняття «історичний» вказує на змінність, плинність, процесуальність, тоді як поняття «факт» (від лат. *factum* – зроблене) підкреслює інше – завершеність чогось, результат, стале. Після констатації ж сталого вже потрібна якась зовнішня, суто теоретична «реконструкція» історичної плинності. Проблема історичного факту поставала, за виразом відомого історика, як «проклята» проблема історичного пізнання, «нерозв'язна для поколінь істориків» (с. 82).

Не вдалося дуже далеко просунути в науковому дослідженні історії й при наголошуваному в рамках некласичної науки першочерговому вивченні людської суб'єктивності. Проникнення в цілісний суб'єктивний внутрішній світ авторів джерел теоретично начебто мало гарантувати історикам можливість такого ж цілісного відтворення минулого. На розробці відповідної методології ґрунтувався розвиток цілої низки описаних у монографії напрямків історичної епістемології: «описової психології», герменевтики, феноменології, неокантіанства, французької школи «Анналів». Але, попри досягнуті на цьому шляху цікаві результати, тут теж був свій «камінь спотикання». Наука виявила практичну неможливість для дослідника спостерігати недоступну для нього чужу свідомість. Він здатен переживати не чуже психічне життя, а лише те, що є в ньому самому.

Таким чином, робить висновок В.Г.Космина, обидві домінуючі в історичній науці дослідницькі стратегії – позитивістсько-марксистська, що прагне розкрити об'єктивну першооснову єдності історії, та феноменологічна, що претендує на виявлення її суб'єктивної першооснови, виявляються односторонніми, за багатьма параметрами взаємовиключними, а тому й не можуть виявити зв'язність історичного минулого. Спроби їх штучно поєднати зазвичай є невдалими. Це означає, що продуктивна для свого часу концепція «двох субстанцій» вже значною мірою вичерпала себе (с. 92). Крім того, й сама наука сьогодні вступає в нову, постнекласичну, добу, коли утверджується світобачення, засноване на ідеї холізму (цілісності). Стають актуальними подолання картезіанського поділу світу, суспільства і людини на дві окремі субстанції з уже традиційним протиставленням суб'єкта й об'єкта та перехід до інтегрального аналізу історичного процесу.

Хочеться особливо підкреслити, що автор не просто розкриває глибинні методологічні проблеми, з якими стикаються історична наука й цивілізаційний аналіз всесвітньої історії, хоча це саме по собі є значущим результатом його дослідження, а й знаходить новий і дієвий підхід до розв'язання цих проблем.

Цьому методологічному підходові, як і постнекласичній науці взагалі, властива справжня міждисциплінарність. А висхідні його параметри переносяться з постнекласичної соціології. Його всебічному обґрунтуванню присвячена третя глава – «Методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу в контексті становлення постнекласичної парадигми в історичній науці».

Слід визнати, що з великого числа різних соціологічних теорій, авторів вдається виявити саме ту, яка найбільш повно відповідає новим потребам методології історії, передусім у царині когерентного цивілізаційного аналізу всесвітньої історії. Це системна теорія класика сучасної соціології Нікласа Лумана. Ця теорія взагалі не є теорією ні історичною, ні філософською, ні методологічною. Вона є лише теорією соціальних систем. Так у чому ж її особливість на тлі інших теорій? Якщо решта соціологічних теорій так чи

інакше за традицією «включають» у суспільство людей з їх унікальними, проте недоступними для спостереження системами свідомості, тобто зберігають вищеописану ситуацію суб'єкт-об'єктної дихотомії, то в теорії Н.Лумана люди «виводяться» за межі суспільства, а суспільство складається тільки з комунікацій (актів спілкування) між людьми. Комунікації вже не мають вказаної дихотомії, в них не можна й немає сенсу розділяти суб'єктивне й об'єктивне. Крім того, смислові комунікації неможливі як окремі, ізольовані операції. Вони можливі лише як елементи смислових систем, нерозривно пов'язані з попередніми й наступними операціями останніх. За Н.Луманом, комунікація складається з трьох елементів: повідомлення адресанта, інформації, закладеної ним у повідомлення, та розуміння повідомлення адресатом, котре полягає у власному «добуванні» ним (формуванні) інформації з повідомлення. Отже, в комунікації як системному елементі головним є не повідомлення, а його розуміння, оскільки саме від нього залежить подальше продовження комунікацій, тобто подальше існування системи. Важливо й те, що в повідомленнях комунікації співвідносяться одна з одною й таким чином вибудовуються в комунікативні соціальні системи різної будови, а в інформаціях вони зазвичай співвідносяться з навколишнім світом цих систем, реферують його, та й існують тільки відносно тих явищ у ньому (систем), які вони реферують.

Ось ці положення луманівської теорії В.Г.Косміна бере на озброєння для формування нового методологічного підходу до цивілізаційного аналізу історії. Адже якщо суспільство як система складається тільки з комунікацій, то чим у такій системі виступають історичні факти та історичні джерела? Лише комунікаціями. Якщо ключовим у комунікації є розуміння, то вона відбувається й тоді, коли «повідомлення» (будь-яка дія, котру хтось побачив і по-своєму зрозумів) було випадковим, ненавмисним тощо. Отже, всі звичні для історика факти минулого постають не ізольованими «речами», що допускають безліч тлумачень, а лише елементами смислових систем комунікацій, в еволюції яких вони зайняли певне місце й відіграли певну роль. Історичні джерела теж постають такими ж елементами колишніх систем, котрі, однак, є доступними для нас і в котрих (при дослідженні систем таких комунікацій) реферуються і їхні власні системи, і події в навколишньому світі з позицій спостереження цих систем. Тут важливо мати на увазі, що комунікативні системи в своїх операціях спостерігають і за собою, і за навколишнім світом, а тому дослідник має навчитися виявляти, як система в обох випадках спостерігає і як (за яким кодом розрізнення) розрізняє в цих спостереженнях себе і свій навколишній світ, інакше кажучи, навчитися здійснювати спостереження за спостереженнями, або спостереження другого порядку.

Таким чином, автор монографії доволі переносить елементи теорії німецького соціолога, написаної, доречно сказати, дуже складною, важкою навіть для соціологів, мовою, на ґрунт історичної науки й вибудовує цілу методологію системно-цивілізаційного аналізу історичного процесу. Ця методологія, звісно, передбачає зміну самого підходу до історичних фактів та джерел, передусім письмових. Здійснюється значне спрощення їх складності, «зведення» до статусу однієї з комунікацій у тій чи тій системі. Зрештою, в такій редукованій формі вони й функціонували в соціальних системах минулого. Завдяки ж абстрагуванню від багатьох інших характеристик джерела-комунікацій, що робить їх «бездонними», «невичерпними», дослідник здобуває можливість зосередитись на виявленні їх системних смислових зв'язків, а відтак – на дослідженні еволюції самих систем і всього історичного процесу. При цьому В.Г.Косміна, спираючись на луманівські ідеї, розробляє й описує особливий дослідницький метод – метод спостереження другого порядку, котрий дозволяє аналізувати на основі джерел-комунікацій розвиток таких складних систем, якими є цивілізації. Тут у нагоді йому стали луманівські теорії системної еволюції та системної диференціації.

Автор докладно описує процедуру структурного аналізу ієрархічно вибудованої традиційної цивілізації, починаючи «згори» – від релігійно-владно-економічного центру та ключової для цивілізації релігійної системи комунікацій, що надає особливі смисли для нижчих ієрархічних рівнів комунікацій у всіх життєвих сферах суспільства та моралі як універсальному смислому медіуму комунікацій. Для цілей розрізнення й типологізації цивілізацій, якісного опису відмінностей в їх історичному розвитку він пропонує й розробляє методуку їх зіставлень за зовнішніми ознаками – стилями комунікацій. Розвиток же Західної цивілізації, котра в останні кілька століть перейшла до нової форми системної диференціації – диференціації на функціональні системи – й набула рис пост-цивілізації, що поширює свої комунікації на весь світ, описується вже як паралельний розвиток і взаємодія функціональних систем політики, права, економіки, науки, мистецтва тощо.

Таким чином, постає цілісна методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу – тепер уже засобами самої історичної науки. Створюються передумови для того, щоб по-новому оцінити й уже відомі теорії цивілізацій М.Данилевського, А.Тойнбі, О.Шпенглера та інших мислителів. Як відзначає сам автор, «в одних випадках стає можливим підвести надійну методологічну базу під низку геніальних інтуїцій цих мислителів, особливо щодо внутрішньої цілісності цивілізацій, в інших – скорегувати чи й спростити теоретичні викладки» (с. 135).

Четверта, заключна, глава – «Структурні схеми системного аналізу історичної еволюції локальних цивілізацій сучасності» – носить в основному прикладний характер. Тут на основі системної методології накреслено основні вектори аналізу історичного розвитку ряду сучасних цивілізацій – Індійської, Китайської, Західної, Латиноамериканської та Євразійської, з виявленням в останній цивілізаційних відмінностей Росії та України. Автор звертається до ключових для тих чи інших цивілізацій авторитетних, передусім сакральних, текстів, до деяких інших історичних документів, що виступали важливими комунікаціями, а також до тих надбань наукової думки, що можуть пролити додаткове світло на системно-комунікативний зміст історії цивілізацій, їхні смислові та стильові структури.

У «Післямові» підбиваються підсумки дослідження. Автор цілком слушно відзначає, що застосування в історичній науці системної теорії німецького соціолога Нікласа Лумана, за якою суспільство як таке складається не з людей, а з комунікацій, дозволяє подолати проблему суб'єкт-об'єктної дихотомії. На місці об'єкта приходиться розрізнення. Відповідним чином змінюється й спосіб дослідження цієї внутрішньої зв'язності (когерентності) історичного процесу. Замість висування філософських теорій, які б умосяжно зв'язували факти історії в якусь логічно вибудовану цілісність, стає можливим спостереження дослідником за спостереженнями досліджуваної системи комунікацій, або спостереження другого порядку (с. 263).

Автор вказує й на нові можливості дослідження світової історії, що тепер з'являються. Стає здійсненим її опис як загалом когерентного процесу. Цілісним процесом постає історія кожної цивілізації. Можна проводити порівняльний аналіз цивілізацій та їхніх часткових систем на основі зіставлення стилів комунікацій, зокрема, стилів впливу релігійних комунікацій на всю суспільну систему комунікацій. Розроблена методологія дозволяє виявляти форми взаємодії різних цивілізацій. Тут, як і на локальному рівні, простежується не тільки внутрішній смисловий зв'язок комунікацій у самій цивілізації, а й системне реагування на процеси в інших цивілізаціях шляхом змін у перебігу власних комунікативних процесів. Нарешті, стає придатним для дослідження засобами історичної науки й сучасний процес глобалізації, що мислиться як поширення на весь світ ряду систем комунікацій західного походження, передусім економічної.

Підсумовуючи сказане, хочу відзначити, що в монографії дійсно подана нова й перспективна методологія цивілізаційного аналізу історії. Причому вона може застосовуватись як на макрорівні, так і на рівні смислового аналізу конкретних історичних подій. Можу висловити й деякі зауваження. Деяко складний, недостатньо адаптований для невідомого читача стиль викладу теорії Н.Лумана, особливо в термінології. Для повноти картини варто було б навести структурні схеми системного аналізу й інших важливих цивілізацій сучасності, наприклад, Ісламської, що зараз опинилась у центрі уваги всього світу.

У цілому ж маю зазначити, що монографія В.Г.Космини є далеко не рядовим явищем у сучасній історіографії і займе в ній гідне місце.

Ф. Г. Турченко

**[РЕЦ.]: ПРИГАРИН А.А. РУССКИЕ СТАРООБРЯДЦЫ НА ДУНАЕ:
ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ОБЩНОСТИ В КОНЦЕ XVIII –
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ. – ОДЕССА; ИЗМАИЛ; МОСКВА:
«СМИЛ» – «АРХЕОДОКСИЯ», 2010. – 528 С.**

Нова робота кандидата наук О.А. Пригаріна, відомого спеціаліста з Одеси, безумовно є внеском у вивчення історії і культури старообрядництва Придунайського регіону. Фундаментальна праця обсягом 528 ст. (33 др.арк.) розкриває різноманітні питання минулого тієї частини «світу старообрядців», без якої неможливо скласти уявлення про цей «світ» в цілому. Автор книги, досвідчений кабінетний і «польовий» вчений, впевнено репрезентує комплексний підхід у вивченні ряду питань історії старообрядців Добруджі і Буджака – липован і некрасовців. Монографія – результат багаторічного збирання й опрацювання як архівного, так і експедиційного матеріалу, майстерно вписаного у канву наукового тексту. Останнє є принципово важливим, оскільки деякі вчені-фольклористи зневажають можливість залучати різні види джерел, і як наслідок, некритично підходять до аналізу «фольклорної традиції». Фундаментальність джерельної бази і міждисциплінарність даного дослідження є очевидним фактом.

У процесі «відкриття закритості» О.А. Пригарін вирішує, або намагається вирішити питання, безпосередньо пов'язані з його робочою проблемою – аналізом «процесів переселення і формування етноконфесійної спільноти руських старообрядців на Дунаї» у визначений період «як поєднання складної сукупності якостей та ознак». До спектру дослідницької уваги автора увійшли: причини та шляхи приходу старообрядців на Дунай, пульсуюче життя російсько-османського пограниччя, демографічні наслідки російсько-турецьких війн і проблеми чисельності старообрядців, форми ідентичності старообрядців, створена ними релігійна інфраструктура, історична пам'ять липован та некрасовців, їх культурно-побутова адаптація до умов життя в регіоні та багато інших аспектів. У підсумку автор приходиться до обґрунтованого висновку, що «на середину XIX ст. старообрядці на Дунаї вельми освоїлися, створили ефективні інститути для своєї життєдіяльності» (с.451). Разом з тим, окреслюючи перспективи подальшого пошуку, автор коректно зазначає, що ще багато дослідників стане розкривати цінність «етнографічного експерименту», учасниками якого стали не тільки старообрядці (с.36).

Відрадно, що при цьому вчений постійно звертається до досвіду проживання старообрядців на території Кримського ханства, Османської імперії, використання султанами козачого фактору у внутрішній та зовнішній політиці. Без сумніву, що стосовно проблем історії слов'ян на території *Rax Ottomanica* можуть бути віднесені слова В.Д. Смірнова, який цитував відомого арабіста і тюрколога О.І. Сенковського: «щоб зрозуміти Турцію... треба звільнитися від величезного тягара своїх забобонів» [1, с. 1].